

**ԷԳԵՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՍՐԱՅՈՒՄԸ
ՀՈՒՅՆ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ
1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

ՌԱՖԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հունաստան, Թուրքիա, ԵՄ, Իմիա-Քարդաք, Պապանդրեու, Էգեյան կղզյակներ, Էգեյան հիմնահարց, «գորշ գոտիների» խնդիր:

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սառը պատերազմի ավարտը և սոցբլոկի փլուզումն Էական փոփոխություններ մտցրեցին միջազգային հարաբերությունների համակարգում՝ մեծ ազդեցություն թողնելով բոլոր երկրների, այդ թվում Հունաստանի և Թուրքիայի միջազգային դերի վրա: Սառը պատերազմի ավարտումով և ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ միաբնեռ աշխարհի ձևավորումով մի կողմից վերացավ սառը պատերազմյան լարվածությունն աշխարհում, սակայն, մյուս կողմից թե՛ կետեր առաջացան Հունաստանի և Թուրքիայի հարևանությամբ՝ Բալկաններում, Անդրկովկասում և Մերձավոր Արևելքում:

Հունաստանում հույս ունեին, որ Սառը պատերազմի ավարտով Թուրքիան կկորցնի իր ստրատեգիական հետաքրքրությունը ՆԱՏՕ-ի և ԱՄՆ-ի համար: Սակայն, 1990-ական թթ. Թուրքիան ոչ միայն չկորցրեց իր կարևորությունն ԱՄՆ-ի համար, այլ ընդհակառակը, սկսեց ԱՄՆ-ի կողմից ընկալվել որպես կարևոր հենարան՝ արևմտյան ազդեցությունն Անդրկովկաս և Միջին Ասիա տարածելու ուղղությամբ: ԱՄՆ-ի համար կարևորության աճին զուգահեռ, սակայն, 1990-ական թթ. Էապես աճել էին Թուրքիայի և եվրոպական երկրների միջև լարվածությունը, որոնք հույն-թուրքական հակամարտությունում սովորաբար աջակցում էին ԵՄ-ի անդամ Հունաստանին:

Սառը պատերազմի ավարտից հետո, առաջին տարիներին, ըստ էության միջազգային դրության փոփոխման պայմաններում, հույն-թուրքական հակամարտությունը որոշակիորեն մեղմացել էր և երկրորդ պլան էր մղվել: 1990-ական թթ. սկզբին, Հունաստանի և Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքական ասպարեզում, ավելի մեծ կարևորություն էին ձեռք բերել Բալկանյան և անդրկովկասյան ուղղությունները: Այստեղ կարևոր է նշել, որ Հունաստանը և Թուրքիան Բալկաններում, Անդրկովկասում և ընդհանրապես Մերձավոր Արևելքում աջակցում էին տարբեր կողմերի և ձգտում էին միմյանց նկատմամբ հնարավորինս մեծ առավելություն ստա-

նալ: Պետք է նշել նաև, որ Հունաստանի ակտիվ արտաքին քաղաքականությունը Բալկաններում և Մերձավոր Արևելքում բավական անհանգստացնում էր Թուրքիային: Թուրքիայի կառավորող շրջանները հատկապես անհանգստացած էին Հունաստանի, Թուրքիայի հարևան երկրների հետ երկկողմ ու բազմակողմ ռազմական համագործակցություն հաստատելու քայլերից: Այսպես օրինակ՝ 1990-ական թթ. առաջին կեսին, Հունաստանը ռազմական ոլորտում համագործակցության պայմանագրեր ստորագրեց ու սերտ հարաբերություններ հաստատեց Բուլղարիայի, Սիրիայի, Իրանի ու Ռուսաստանի, իսկ 1996թ.-ին՝ նաև Հայաստանի հետ¹:

ԷԳԵՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ՍՐԱՅՈՒՄԸ

1990-ական թթ. սկզբին, հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա որոշակի բարելավումն ուներ նաև ներքին քաղաքական պատճառներ: Թուրքիայում մինչև 1993 թ.-ը շարունակում էր իշխանության մնալ Հունաստանի նկատմամբ չափավոր դիրքորոշում ունեցող նախագահ Թուրգութ Օզալը, իսկ Հունաստանում՝ 1990-1993 թթ. իշխանությունը պատկանում էր «Նոր դեմոկրատիա» կուսակցությանը՝ Կոնստանտինոս Միցոտակիսի գլխավորությամբ, ով հիմնականում կենտրոնացած էր երկրի առաջ ծառայած տնտեսական խնդիրների լուծման վրա և Թուրքիայի նկատմամբ նույնպես ուներ չափավոր դիրքորոշում: Ամեն ինչ փոխվում է սակայն, երբ 1991 թ. Թուրքիայում վարչապետ է դառնում Հունաստանի նկատմամբ ավանդական կոշտ, պահպանողական քաղաքականության կողմնակից Մուլեթյան Դեմիրելը, իսկ 1993 թ. Հունաստանում՝ ՊԱՍՈԿ-ը (Համահունական սոցիալիստական շարժում)՝ Անդրեաս Պապանդրեուի գլխավորությամբ:

Պապանդրեուն, իշխանության գալու հենց սկզբից, սկսում է ակտիվ քննադատել իր նախորդ Միցոտակիսի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ: Կրկին իշխանության գալով, Պապանդրեուն Թուրքիայի նկատմամբ քաղաքականությունը բավական կոշտացնում է: Արդեն 1993 թ. նոյեմբերին, Կիպրոսի Գլաֆկոս Կլիրիդիսի Աթենք այցի ժամանակ, հրապարակվում է նոր «Համատեղ պաշտպանական դոկտրինան», որով.

1. Կիպրոսը ներառվում էր Հունաստանի պաշտպանական գոտում:
2. Հունաստանը Թուրքիայի հնարավոր հարձակումը Կիպրոսի (կղզու հունական մաս) վրա համարելու էր հարձակում իր վրա և casus belli:

---

¹ **Հովսեփյան Լ.**, Թուրքիայի պաշտպանական համակարգի արդիականացումը և անվտանգության ոլորտի բարեփոխումները, Երևան, 2014, էջ 48:

3. Հունաստանը և հույն-կիպրացիների կառավարությունը պետք է համատեղ ձևավորեին և իրականացնեին իրենց պաշտպանական ծրագրերը:

4. Երկու կառավարությունները պետք է համաձայնեցնեին իրենց որոշումների կայացումը և գործողությունները միջազգային ասպարեզում¹:

Ավելորդ է նշել, որ Կիպրոսի հետ կնքված այս «Համատեղ պաշտպանական դոկտրինան» բավական վատ ընդունվեց Թուրքիայում: Բացի սրանից, Թուրքիայում մեծ անհանգստություն էր առաջացրել նաև հույն պատգամավոր Կոստաս Բադովասի խոսքերը՝ 1993 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի քրդերի Դեմոկրատական կուսակցության համագումարին, որտեղ նա հաջողություն էր ցանկացել խիզախ քուրդ ժողովրդին իրենց պայքարում և նշել, որ հույները համակրում են իրենց իրավացի պայքարին և ի սրտե աջակցում են²:

1990-ական թթ. կեսերին, հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա այլ խնդիրների հետ համատեղ, կրկին սրվում է էգեյան հիմնահարցը: Հունաստանը պատրաստվում էր ուժի մեջ մտնել 1982 թ. ՄԱԿ-ի Օովալյին իրավունքի վերաբերյալ կոնվենցիան և 1994 թ. նոյեմբերի 16-ին հայտարարում է, որ էգեյան ծովում իր տարածքային ջրեր է համարում ավիամերձ 12 մղոն³: Ավելին, 1995 թ. մայիսի 31-ին, Հունաստանի խորհրդարանն այս որոշմանն օրենքի ուժ է տալիս, ինչին ի պատասխան, 1995 թ. հունիսի 8-ին, թուրքական ԹԱՄԾ-ը (Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողով) պաշտոնապես հայտարարում է, որ այս օրենքի ընդունումը համարում է սպառնալիք Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությանը և casus belli (պատերազմի պատճառ)⁴: Չնայած Հունաստանն ի վերջո տեղի տվեց և չկիրառեց այս որոշումը, սակայն ցույց տվեց, որ երբեք չի պատրաստվում հրաժարվել իր այս հաղթաթղթից:

1990-ական թթ. կեսերին, էգեյան հիմնահարցին վերաբերող կետերից էր նաև 1995 թ.-ից սկսված Հունաստանի էգեյան հեռավոր անմարդաբնակ կղզիներն ու կղզյակները բնակեցնելու քայլերը⁵: Հունաստանի կղզիների բնակեցման այս քայլերն ունեին հստակ նպատակ: Ըստ 1982

---

¹ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 802.

² Նույն տեղում:

³ **Tayyar A.**, Ege Sorunları ve Türk-Yunan ilişkileri, s. 55, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36441> .

⁴ **Pazarci H.**, Ege Sorunları Paneli Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, ss. 184-185.

⁵ Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean, Edited by **Aydın M. and Ifantis K., L.** and N. Y., 2004, p. 100.

թ.-ի ՄԱԿ-ի Ծովային իրավունքի վերաբերյալ կոնվենցիայի 121 հոդվածի 3 պարբերության, այն «ծովային ժայռերը, կղզիները և կղզյակները, որոնք իրենք իրենց համար չեն կարող ապահովել մարդկանց բնակությունը կամ տնտեսական կյանքը, չունեն բացառիկ տնտեսական գոտի կամ մայրցամաքային շելֆ»¹: Այս խնդիրը Հունաստանն ըստ էության բնակեցումով լուծում էր: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս քայլերը ևս մեծ դժգոհություն էին առաջացրել Թուրքիայում:

1996 թ. հունվարին, էգեյան հիմնահարցի սրացման պատճառով, Հունաստանը և Թուրքիան հայտնվում են պատերազմի իրական վտանգի առաջ: 1996 թ. էգեյան ճգնաժամը սակայն, ի տարբերություն 1976 թ. և 1987 թ. էգեյան ճգնաժամերի, կապված չէր էներգակիրների համար պայքարի հետ: Այն ավելի շուտ ներքին քաղաքական պատճառներ ուներ: Թուրք հետազոտող Ահմեդ Էվինը խոսելով այս ճգնաժամի մասին նշում էր, որ և՛ Հունաստանում և՛ Թուրքիայում հասարակական կարծիքը բավական հեշտ էր մանիպուլացնել պոպուլիստական կարգախոսներով: Սա հաշվի առնելով, երկու կողմերի քաղաքական գործիչները հաճախ էին երկկողմ խնդիրներն օգտագործում իրենց կարճաժամկետ քաղաքական շահերի համար: Բացի նրանցից, նույնիսկ ավելի հաճախ այս խնդիրներն օգտագործվում էին նաև ԶԼՄ-ների կողմից, որոնք իրենց շահերն ունեին հասարակական զգացմունքների բորբոքման մեջ: Այստեղ հատկապես կարևոր է շեշտել 1996 թ. էգեյան ճգնաժամի մեջ թուրքական «Հյուրիյեթ» օրագրի դերը²:

1996 թ. հունվարյան ճգնաժամը սկսվեց Հունաստանի և Թուրքիայի իշխանությունների համար բավական խառը ժամանակահատվածում: 1996 թ. հունվարին Հունաստանում և ՊԱՍՈԿ-ի ներսում տեղի էր ունենում ներքին իշխանափոխություն՝ Անդրեաս Պապանդրեուին փոխարինելու էր եկել Կոստաս Սիմիտիսը, ով Հունաստանի արտաքին քաղաքականության վերաբերյալ ուներ Պապանդրեուի քաղաքականությունից էականորեն տարբերվող տեսակետներ:

Սիմիտիսի քաղաքականության էությունը հասկանալու համար պետք է նշել, որ նա Պապանդրեուի կառավարությունում երկար ժամանակ զբաղվել էր Հունաստանի տնտեսական խնդիրներով և բավական լավ էր գլուխ հանում ԵՄ-ի հետ հարաբարություններից³: Սիմիտիսն ընդ-

¹ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 808-809.

² Bahcheli T., Couloumbis T., Carley P., Greek-Turkish Relations and U.S. Foreign Policy: Cyprus, the Aegean, and Regional Stability, Washington, 1997, p. 5.

³ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 804.

հանրապետ քաղաքականությանը և նրա «թուրքական սպառնալիքով» տարված լինելուն: Նա հատկապես դեմ էր սպառազինության վրա ծախսվող ահռելի միջոցներից, որոնք մեծ խնդիրներ էին ստեղծում տնտեսության համար: Բացի դրանից, Սիմիտիսը համարում էր, որ Հունաստանի ռազմականացումը քաղաքական քայքայում է գնահատվում ԵՄ-ի կողմից: Այսպիսով, չնայած նրա կուսակցության ոչ արևմտամետ լինելուն, Սիմիտիսի արտաքին քաղաքականությունն արևմտամետ էր և շարունակում էր Վենիզելոսի և Կարամանլիսի արտաքին քաղաքական գիծը¹:

Ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ Սիմիտիսն արտաքին քաղաքական հարցերով այնքան էլ հետաքրքրված չէր և հիմնականում կենտրոնացած էր ներքին քաղաքականության վրա²: Նրա վերջնական նպատակը ԵՄ-ի կազմում տնտեսապես և մշակութային առումով ուժեղ Հունաստանի ստեղծումն էր, որը պետք է օրինակ դառնար ԵՄ-ի կազմ նոր մտնող երկրների համար³: Թուրքիայի նկատմամբ քաղաքականությունը ևս Սիմիտիսը ցանկանում էր վերանայել, սակայն, այս ոլորտում էական հաջողությունների չի հասնում: Պատճառը հունական հասարակության մոտ քաղաքական արմատացած «թուրքական սպառնալիքի» առկայությունն էր և նրա իշխանության գալու հենց սկզբից սկսված էգեյան ճգնաժամը:

Թուրքական իշխանություններն իրենց հերթին, 1996 թ. ճգնաժամի նախօրեին, բախվել էին ներքաղաքական դժվարությունների և անկայունության հետ: 1995 թ. դեկտեմբերին տեղի ունեցած համընդհանուր ընտրությունների արդյունքում քաղաքական խառը պատկեր էր ստացվել: Ոչ մի կուսակցություն չէր ստացել քիչ թե շատ կայուն կառավարություն ստեղծելու համար բավարար ձայներ: Այսպես օրինակ՝ «Բարօրություն» կուսակցությունը հավաքել էր ձայների 21%-ը, իսկ «Մայր հայրենիք» և «Ճրջմարիտ ուղի» կուսակցությունները՝ մոտ 19%-ը: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս վերջին երկու կուսակցություններն ընտրողների աչքում գաղափարական առումով նույնական էին: Սակայն, այս գաղափարական նմանությունը չէր օգնում նրանց աշխատել միմյանց հետ: Նրանցից յուրաքանչյուրը փորձում էր վերացնել մյուս կուսակցությանը՝ իրար անվանելով «կեղծ»⁴: Ինչևէ, նրանք ի վերջո ստեղծում են կոալիցիոն կառավար

¹ Նույն տեղում, էջ 805:

² Athanassopoulou E., Greek foreign policy and the Middle East: from possibility to fulfilment?, Byzantine and Modern Greek Studies, Vol. 34, No. 2, 2010, p. 226.

³ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 805.

⁴ Kalaycıoğlu E., Turkish Dynamics Bridge Across Troubled lands, N. Y., 2005, p. 156.

րություն, որը սակայն 114 օր անց փլուզվում է՝ էլ ավելի խորացնելով երկրի ներսում անկայունությունը:

1996 թ. էգեյան ճգնաժամը թեև իր սրման գագաթնակետին հասավ հունվարին, սակայն, այն սկիզբ էր առել դեռևս մեկ ամիս առաջ: 1995 թ. դեկտեմբերի 25-ին, Թուրքիայի համընդհանուր ընտրությունների օրը, թուրքական «Ֆիզեն Աքաթ» նավը, էգեյան ծովի Իմիա (թուրքերեն Քարդաք կամ Իկիզչե) ժայռախմբի մոտ ծանծաղուտում հայտնվեց: Թուրքական նավի օգնության ազդանշանին արձագանքեցին և օգնություն ցույց տվեցին հունական փրկարար նավերը, ինչն էլ կոնֆլիկտի պատճառը հանդիսացավ: Դեկտեմբերի 29-ին Թուրքիան Անկարայում Հունաստանի դեսպանին է փոխանցում բողոքի նոտա, պնդելով, որ Քարդաքի ժայռերը թուրքական տարածք են: Հունաստանն իր հերթին չի համաձայնվում այս պնդման հետ՝ հղում կատարելով 1932 թ. Իտալիայի և Թուրքիայի միջև համաձայնությանը, որով վերջինս Իմիայի կղզյակները ճանաչել էր իտալական Դոդեկանեսյան կղզիների մաս¹:

Այս միջադեպն ըստ էության պարտավոր էր արագ հարթվել և դուրս չգալ դիվանագիտական շրջանակից, եթե չիսառնվեին հունական և թուրքական զլմ-ները: Միջադեպին առաջինն անդրադարձավ հունական մասնավոր Antenna հեռուստաալիքը, որը սա ներկայացրեց որպես գլխավոր լուր և հունական տարածքի դեմ ուղղված «թուրքական սադրանք»²: Այս լուրից հետո, հունական հարևան Կալիմոս կղզու դեկավարը կղզու քահանայի և ֆուտբոլային թիմի անդամների հետ ափ իջավ Իմիա ժայռախմբում և այնտեղ հունական դրոշ բարձրացրեց: Մի քանի օր անց այս ամենի մասին իմացան թուրքական հեռուստաընկերությունները և օրաթերթերը, որոնք սկսեցին իրենց սեփական տեղեկատվական արշավը: Թուրքական «Հյուրիյեթ» օրագրի լրագրողները, հունական դրոշի բարձրացումը բնութագրելով որպես հունական «սադրիչ գործողություն», մեկնեցին Իմիա և հունական դրոշը փոխարինեցին թուրքականով³: Չլմ-ների այս գործողություններն ըստ էություն Իմիա-Քարդաքյան ճգնաժամի բռնկման կարևոր դրոշապատճառներից մեկը հանդիսացան:

Հունական կողմն այս ամենին պատասխանեց հունվարի 29-ին՝ ռազմածովային ուժերին ժայռախումբ ափ իջեցնելով և հունական դրոշը վերականգնելով: Այս իրադարձությունների վերաբերյալ Անկարայում հապճեպ սկսված քննարկումն ավարտվեց վարչապետ Թանսու Չիլլերի

¹ **Heraclides A.**, The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 134.

² Նույն տեղում, էջ 134-135:

³ Նույն տեղում, էջ 135:

կոչով. «Այդ դրոշն իջնելու է, այդ զինվորները հեռանալու են»¹: Այս իրավիճակը ճանաչված հետազոտող Բասքըն Օրանը համարում էր Չիլլերի համար լավ հնարավորություն՝ արտաքին խնդրով հասարակության ուշադրությունը ներքին քաղաքականությունից շեղելու համար²: Հույն հետազոտող Ալեքսիս Հերակլիդիսը նույնպես համարում էր, որ այս լարվածությունը ձեռնառու էր Չիլլերին՝ սեփական շահերից ելնելով, քանի որ օգտվելով սրանից, նա կկարողանար պահպանել վարչապետի պաշտոնն ընդդեմ իր հիմնական հակառակորդ Մեսութ Յըլմազի³:

Հունվարի 31-ին, Թուրքիայի հատուկ ուժերը նույնպես ափ են իջնում Իմիա-Քարդաքում և զբաղեցնելով երկրորդ ժայռը, բարձրացնում են թուրքական դրոշը: Ստեղծվում է չափազանց լարված իրավիճակ, երբ հունական ու թուրքական զինված ուժերը, զբաղեցնելով երկու ժայռերը, իրարից հեռու էին ընդամենը 325 մետր⁴: Կոնֆլիկտն ի վերջո հաջողվում է լիցքաթափել ԱՄՆ-ի ջանքերով: ԱՄՆ-ը սպառնում է յուրաքանչյուր կողմին, որ առաջինը կրակողը կգնդակոծվի իր բանակի կողմից⁵: ԱՄՆ-ի նախագահ Քլինթոնի ջանքերով երկու կողմերն ի վերջո համաձայնվում են իջեցնել դրոշները և հետ քաշել զորքերը:

ԱՄՆ-ի միջամտությունից և լարվածության թուլացումից հետո, Հունաստանի վարչապետ Սիմիտիսը սկսում է ակտիվ քայլեր ձեռնարկել ԵՄ-ին նույնպես այս կոնֆլիկտում ներգրավելու ուղղությամբ: Նա այս խնդրի հետ կապված այցեր է սկսում ԵՄ-ի երկրներ՝ Հունաստանի տեսակետները ներկայացնելու և աջակցություն ստանալու նպատակով: Այսպիսով, Սիմիտիսը փորձում էր Հունաստան-Թուրքիա հակամարտությունն աստիճանաբար վերածել ԵՄ-Թուրքիա հակամարտության:

Պետք է նշել, որ ԵՄ-ն ուներ ավելի շուտ հունամետ դիրքորոշում: 1996թ. փետրվարի 15-ին, Եվրոպական Խորհրդարանն Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամի վերաբերյալ ընդունում է հատուկ որոշում, որով շեշտում էր, որ 1923 թ., 1932 թ., 1947 թ. պայմանագրերով Իմիա-Քարդաք ժայռերը Տասներկու կղզիների մաս են կազմել: Թուրքիան մեղադրվում էր նաև Հունաստանի ինքնիշխանության նկատմամբ վտանգավոր սպառնալիքներ հնչեցնելու մեջ և վերջինիս կոչ էր արվում հարգել միջազգային պայ-

¹ «Kardak krizi» belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=_xi9B1nsCBQ:

² Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 806.

³ **Heraclides A.**, The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 135.

⁴ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 806.

⁵ **Kalaycıoğlu E.**, Turkish Dynamics Bridge Across Troubled lands, N. Y., 2005, p. 160.

մանագրերը¹: Բացի դրանից, Եվրոպական հանձնաժողովը, համերաշխություն հայտնելով Հունաստանի հետ, հիշեցնում էր, որ Թուրքիայի Եվրոպական միության Մաքսային միություն մտնելը նախատեսում էր, ի թիվս այլ բաների, որ Թուրքիան պետք է կառուցեր իր հարաբերությունները Եվրոպայի հետ՝ հարգելով միջազգային օրենքները և բացառելով ուժի սպառնալիքը կամ կիրառումը²:

Թուրքիան ինչքան էլ չէր ցանկանում և մշտապես դեմ էր հանդես գալիս հույն-թուրքական հարաբերություններում այլ շահագրգիռ կողմերի ներգրավմանը, 1996 թ. ճգնաժամից հետո ստիպված էր այնուամենայնիվ նահանջել: 1996 թ. մարտի 24-ին, Թուրքիայի վարչապետ Մեսութ Յըլմազը հայտարարում է, որ Թուրքիան պատրաստ է ընդունել երրորդ կողմի միջնորդությունը (հույն-թուրքական հարաբերությունների վիճելի խնդիրների լուծման նպատակով): Սակայն, նշելով, որ երկու երկրները «պետք է հնարավոր ամեն ինչ լուծեն բանակցություններով, իսկ հետո մնացածի վերաբերյալ միայն, որպես վերջին միջոց, կարող են միջազգային արբիտրաժի համար դիմել Հաագայի Միջազգային Դատարան»³: Հույն-թուրքական լարվածությունը կանխելու և նոր ճգնաժամեր թույլ չտալու նպատակով, ի վերջո, 1997 թ. Թուրքիայի և Հունաստանի արտգործնախարարները, ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Մադլեն Օլբրայթի անմիջական մասնակցությամբ, Մադրիդում ստորագրում են խնդիրների խաղաղ ճանապարհով լուծման պատրաստակամության մասին հռչակագիր⁴:

1996 թ. հունվարին Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամը, ըստ էության, հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա, առանց այն էլ բարդ, էզեյան հիմնահարցն էլ ավելի բարդացրեց և ավելացրեց նոր խնդիր: Թուրքիան, Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամից հետո, սկսեց բարձրացնել երկկողմ և բազմակողմ պայմանագրերում հատուկ կերպով չնշված Էզեյան կղզիների սահմանազատման հարցը, որը ստացել էր «գորշ գոտիների» խնդիր անվանումը⁵: Հետագայում, բացի Իմիա-Քարդաքից, Թուրքիան հավակ-

---

¹ **Şihmantepe A.**, Ege Denizi'nde Egemenliği Tartışmalı Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu: Kardak Bunalımı, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/124-aegean-sea-disputed-areas>.

² **Moustakis F.**, The Greek-Turkish Relationship and NATO, London and Portland, 2003, p. 46.

³ Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean, Edited by Aydın M. and Ifantis K., L. and N. Y., 2004, p. 100-101.

⁴ **Yılmaz M. E.**, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu, Sosyal Bilimler Dergisi, 5(2), 2008, s. 32.

⁵ **Berberakis S.**, Yunan adaları niçin silahlandırıldı? Ege'de aidiyeti belli olmayan adalar var mı? <https://tr.euronews.com/2020/09/03/ege-anlasmazliklar-yunan-adalar-nicin-silahlandirildi-gri-landa-kalan-adalar-var-mi>.

նություններ ներկայացրեց պայմանագրերում հատուկ չնշված 130 կղզյակների և ժայռերի նկատմամբ ևս¹:

Իմիա-Քարդաքյան ճգնաժամն ըստ էության դարձավ առաջին դեպքը, սկսած Լոզանի պայմանագրի կնքումից հետո, երբ Թուրքիան Էգեյան ծովի կղզիների վերաբերյալ տարածքային պահանջներ ներկայացրեց Հունաստանին: Հունաստանի այս պահանջներին համառ դիմակայությունը և նույնիսկ Իմիայի երկու փոքր անմարդաբնակ ժայռերի համար պատերազմի գնալու պատրաստակամությունն իր հերթին ցույց էր տալիս, որ Հունաստանում բավական լավ են հասկանում, որ Իմիայի համար պայքարից նահանջն անխուսափելիորեն առաջ կբերեր հունական այլ կղզիների նկատմամբ թուրքական նոր հավակնություններ:

Այն, որ խնդիրը երկու փոքր ժայռերի համար չէր, ընդունում են նաև թուրք հեղինակներ Չելիքքուլը և Քարաբելը, ովքեր իրենց հոդվածում գրում են. «Քարդաքը երբևէ պետք չէ դիտարկել որպես երկու փոքր ժայռերի համար երկրների պայքար կամ երկու երկրների միջև մի քարի կտորի համար պատերազմ: Խնդիրը վերաբերում է Էգեյան ծովում իրավունքներին և Էգեյան հավասարակշռության պահպանմանը»²: Հույն հեղինակ Ա. Ալեքսանդրիսն իր հերթին հունվարյան ճգնաժամը բացատրում էր Թուրքիայի կողմից Հունաստանի նկատմամբ գնալով ավելի ու ավելի աճող «ահաբեկման մարտավարությամբ», որի վերջնական նպատակն էր Հունաստանին ստիպել համաձայնվել իր «փոքր եղբոր» դերի հետ և ընդունել Թուրքիայի տարածաշրջանային գերակայությունը: Սա Ալեքսանդրիսը գնահատում էր ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս երկու երկրների միջև Լոզանի պայմանագրով հաստատված հավասարակշռության խախտում³:

Պետք է նշել, որ Ալեքսանդրիսի այս դիտարկումը բավական մոտ էր իրականությանը և թուրքական հավակնություններն իրոք սպառնում էին խախտել միջազգային պայմանագրերով հաստատված կարգը: Այսպես, 1923 թ. Լոզանի պայմանագրի 12-րդ և 16-րդ հոդվածներով, թուրքական ափից 3 ծովային մղոն հեռավորության վրա գտնվող բոլոր կղզիները հանձնվում էին Հունաստանին՝ բացառությամբ Իմրոս (Գյոքչեադա), Թենեդոս (Բոզջաադա) և Ճագարի կղզիները⁴:

¹ Greece and Turkey: Aegean Issues – Background and Recent Developments, CRS Report for Congress, 1997, https://www.everycrsreport.com/files/19970821_97-799_fafae64b4eb0f_d47a3dc_a6e697546ff66311c8a3.pdf, p. 4.

² Çelikkol A. O., Karabel S., Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar Bilge Strateji, Cilt 9, Sayı 16, Bahar 2017, s. 20.

³ Bahcheli T., Coulombis T., Carley P., Greek-Turkish Relations and U.S. Foreign Policy: Cyprus, the Aegean, and Regional Stability, Washington, 1997, p. 6-7.

⁴ Heraclides A., The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 209.

Ինչ վերաբերում է Իմիային (գտնվում էր թուրքական ափից 4 ծովային մղոն, իսկ հունական Կալիմնոս կղզուց 5.5 մղոն հեռավորության վրա¹), այն մաս էր կազմում Դողեկանեյան կղզիների և Լոզանի պայմանագրով շարունակում էր մնալ Իտալիայի կազմում: 1932 թ. դեկտեմբերի 28-ին, Իտալիան և Թուրքիան կնքում են համաձայնագիր, որով համաձայնեցվում է Իմիա-Քարդաք կղզյակի և թուրքական Կատո կղզյակի միջև սահմանը հաստատել միջին գծով: Հունվարին այս համաձայնությունը վավերացվում է և ներկայացվում է Ազգերի լիգայի Քարտուղարությանը²: Հետագայում, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, 1947 թ. Փարիզի պայմանագրով, Հունաստանն Իտալիայից ստանալով Դողեկանեյան կղզիները, ըստ էության, որպես իրավահաջորդ պետություն, ժառանգում է նաև այս համաձայնությունները: Կարևոր է նշել նաև, որ Փարիզի պայմանագրից հետո, գրեթե 50 տարի, Հունաստանը լիարժեքորեն իրականացրել էր իր ինքնիշխանությունն Իմիա կղզյակի նկատմամբ և ինչը երբեք Թուրքիայի կողմից չէր վիճարկվել: Ավելին, թուրքական պաշտոնական քարտեզները, ներառյալ ծովային քարտեզները, ճանաչել էին Հունաստանի ինքնիշխանությունն Իմիայի նկատմամբ, ինչպես դա արել էին բրիտանական ծովակալության քարտեզները, ԱՄՆ-ի պետական ծովային քարտեզները, ինչպես նաև իտալական քարտեզները³:

1996 թ. հունվարի Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամից հետո, նույն թվականի ամռանը, հույն-թուրքական մի նոր ճգնաժամ է հասունանում՝ այս անգամ Գավդոս կղզու հետ կապված: 1996 թ. մայիսի 31-ին Նեապոլում, ՆԱՏՕ-ի սեպտեմբերին ծրագրված զորավարությունների քննարկման ժամանակ, Հունաստանի ներկայացուցիչն առաջարկում է անցկացվելիք զորավարություններում ներգրավել նաև Կրետե կղզուց հարավ գտնվող Գավդոս կղզին, ինչը սակայն անսպասելիորեն հանդիպում է Թուրքիայի ներկայացուցչի բողոքին, ով հայտարարում է, որ Գավդոս կղզու պատկանելության հարցը վիճելի է:

Սա մեծ աղմուկ է բարձրացնում Հունաստանում: Հունաստանի կառավարության խոսնակ Ռեպպասը հայտարարում է, որ Թուրքիան այս անգամ անցել է բոլոր սահմանները և որ Թուրքիան խնդիրներ է ստեղծում ոչ միայն Հունաստանի, այլ նաև միջազգային օրենքների և միջազգային կարգի համար⁴: Հունական այս պատասխանն ըստ էության բավա-

¹ Hale W., Turkish Foreign policy since 1774, 3rd edition, L. and N. Y., 2013, p. 196.

² Heraclides A., The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, 2010, p. 209-210.

³ Moustakis F., The Greek-Turkish Relationship and NATO, London and Portland, 2003, p. 45.

⁴ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 808.

կան տեղին էր՝ հաշվի առնելով թուրքական բողոքի բացարձակ անհիմն լինելը: Պետք է նշել, որ Գավդոս կղզին չէր պատկանում Դոդեկանեսյան կղզիներին և ավելի մոտ էր գտնվում Լիբիային, քան Թուրքիային: Բացի դրանից, Գավդոս կղզու պատկանելության հարցը որոշվել էր դեռևս 1913 թ. Լոնդոնի պայմանագրով, որի 4-րդ հոդվածով Թուրքիան հրաժարվել էր Կրետե և Գավդոս կղզիների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից¹:

Սակայն շուտով Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը շտապեց մեղմել այս խնդիրը և նախարարության խոսնակը հայտարարեց, որ Նեապոլում Թուրքիայի ռազմական ներկայացուցչի հայտարարությունն իր բնույթով ավելի շուտ տեխնիկական է, քան քաղաքական և որ Թուրքիան չունի հատուկ պահանջներ: Սակայն, խոսնակը շտապեց ավելացնել, որ Էգեյան ծովի որոշ տարածքների պատկանելության հարցը լուծված չէ, իսկ թե Գավդոսն այդ տարածքների մեջ է մտնում թե չէ, պետք է ուսումնասիրվի²:

Գավդոսի հարցը լուծվում է ԱՄՆ-ի ջանքերով: ԱՄՆ-ը պաշտոնապես հայտարարում է, որ երկու հարևան ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջև տեղի է ունեցել թյուրիմացություն և հաստատում է, որ Գավդոսը պատկանում է Հունաստանին³: Գավդոսի նկատմամբ թուրքական հավակնությունների նպատակը բավական դիպուկ բացատրում է թուրք հետազոտող Շըհմանթեփեն, ով նշում է. «Գավդոսն Արևելյան Էգեյանի կղզի չէ և Թուրքիան այդ հեռավոր Էգեյան կղզու նկատմամբ որևէ հավակնություն չունի: Սակայն, Գավդոսն արտացոլում էր այն փաստը, որ Քարդաքի ճգնաժամից հետո, Թուրքիան ցանկանում էր բոլոր առիթներով բարձրաձայնել Էգեյան ծովի այն բոլոր ցամաքի կտորների հարցը, որոնց պատկանելությունը հստակ չէ»⁴:

Սակայն, Գավդոսի պատկանելության վերաբերյալ ԱՄՆ-ի հայտարարությունից հետո, Թուրքիան ոչ միայն չի սահմանափակում Էգեյան ծովի կղզյակների ու ժայռերի նկատմամբ իր հավակնությունները, այլև նույնիսկ մեծացնում է դրանք: Թուրքիայի Ռազմական ակադեմիան պատրաստում է գաղտնի զեկույց՝ «Էգեյան ծովի կղզիների, կղզյակների և ժայռերի աշխարհագրական, պատմական և իրավական կարգավիճակը և

¹ **Козик К. А.**, Турецко-греческие отношения в 1990-е гг., Теория и практика общественного развития, Краснодар, 2012, N. 1, с. 204.

² Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by Baskin O., Salt Lake City, 2010, p. 808.

³ Նույն տեղում, էջ 809:

⁴ **Şihmantepe A.**, Ege Denizi'nde Egemenliği Tartışmalı Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu: Kardak Bunalımı, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/124-aegean-sead-ispated-areas> .

դրանց վերաբերյալ քաղաքականությունը» վերնագրով: Այս զեկույցում պահանջ էր դրվում, որ Թուրքիայի ավերից 6 ծովային մղոն հեռավորության վրա գտնվող բոլոր կղզյակներն ու ժայռերը պետք է պատկանեն իրենց: Այս գաղտնի զեկույցը սակայն օգոստոսին հայտնվում է մամուլում¹, ինչը ոչ միայն մեծ դժգոհություն է առաջացնում Հունաստանում, այլև նույնիսկ խնդիրներ է ստեղծում Թուրքիայի Գլխավոր շտաբի և արտաքին գործերի նախարարության միջև: Վերջինիս հատկապես անհանգստացնում էր այս զեկույցի բովանդակությունը, քանի որ այն սպառնում էր Թուրքիայի համար արտաքին քաղաքական դժվարություններ ստեղծել:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, վերլուծելով 1990-ական թթ. հույն-թուրքական հարաբերություններում առկա էգեյան հիմնահարցի զարգացումը, կարող ենք հստակ փաստել, որ նախորդ տասնամյակներում ձևավորված էգեյան հիմնահարցը շարունակում էր ակտուալ մնալ և խնդիրներ ստեղծել հույն-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար: 1990-ական թթ. էգեյան հիմնահարցը ոչ միայն շարունակում էր չլուծված մնալ, այլև նույնիսկ համալրվում է նոր՝ «գորշ գոտիների» խնդրով:

Պետք է նշել, որ 1990-ական թթ. էգեյան հիմնահարցի և ընդհանրապես հույն-թուրքական հարաբերությունների վրա մեծ ազդեցություն էին ձեռք բերել աշխարհաքաղաքական փոփոխությունները: Մառը պատերազմի ավարտից հետո սկսել էր ակտիվորեն փոփոխվել Հունաստանի և Թուրքիայի միջազգային դերը: Բացի դրանից, հույն-թուրքական հարաբերությունների վրա ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ մեկտեղ, աստիճանաբար սկսել էր մեծ ազդեցություն ստանալ նաև ԵՄ-ը, որը հաշվի առնելով Թուրքիայի իրեն անդամակցելու ցանկությունը, ստացել էր հույն-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման վրա ազդելու կարևոր լծակներ:

Բացի այս ամենից, կարևոր է նշել նաև 1990-ական թթ. հույն-թուրքական հարաբերությունների վրա ներքաղաքական գործոնների ազդեցությունը: 1990-ական թթ.-ը նշանավորվեցին հատկապես Թուրքիայում ներքաղաքական անկայունությամբ: Քաղաքական գործիչների կողմից սովորական երևույթ էր դարձել ներքաղաքական կյանքից շեղելու համար արտաքին քաղաքական սրացումների օգտագործումը, ինչը հատկապես դրսևորվեց 1996 թ. հունվարի Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամի ժամանակ, երբ Թուրքիան առաջին անգամ վիճարկեց երկկողմ և բազմակողմ պայմա-

¹ Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by **Baskın O.**, Salt Lake City, 2010, p. 809.

նագրերում հատուկ կերպով չնշված կղզիների, կղզյակների ու ժայռերի պատկանելությունը:

Իմիա-Քարդաքի ճգնաժամն իր հերթին մեծ ազդեցություն ունեցավ 1990-ական թթ. էգեյան հիմնահարցի հիմնական խնդրի՝ «գորշ գոտիների» ձևավորման համար: Ինչ վերաբերում է «գորշ գոտիների» խնդրին, պետք է նշել, որ այն դարձավ էգեյան հիմնահարցի բաղադրիչ մյուս խնդիրներից միգուցե ամենակարևորը, քանի որ այս կամ այն կղզիների, կղզյակների ու ժայռերի պատկանելությունն էր, ըստ էության, որոշում երկու երկրների օդային ու ջրային տարածքների չափը, ինչպես նաև մայրցամաքային շելֆի սահմանները:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերոնշյալը, անհրաժեշտ է փաստել, որ 1990-ական թթ. կեսերին Թուրքիայի, Լոզանի պայմանագրի կնքումից հետո առաջին անգամ, Հունաստանին տարածքային պահանջներ ներկայացնելն էապես փոխեց ու բարդացրեց էգեյան հիմնահարցը:

Рафик Хачатрян, Обострение Эгейского вопроса в греко-турецких отношениях в 1990-ых годах - Эгейский вопрос, сложившийся в греко-турецких отношениях в предыдущих десятилетиях продолжал оставаться актуальным, создавая новые проблемы так-же в 1990-ых годах. В 1990-х годах эгейский вопрос не только оставался нерешенным, но и стал еще более осложняться, как в январе 1996 году во время Имиа-Кардакского кризиса, когда обе страны снова оказались перед реальной опасностью войны. Однако, эгейский кризис 1996 года в отличие от эгейских кризисов 1976 года и 1987 года не был связан с борьбой за энергоресурсы, а имел больше внутривосточные причины. Политики обеих стран и особенно Турции часто прибегали к внешнеполитической эскалации, пытаясь использовать это для получения личной краткосрочной политической выгоды. В эгейском кризисе 1996 года важно так-же отметить негативную роль СМИ. Кроме этого нельзя игнорировать факт многовекового греко-турецкого конфликта и к стремление к взаимному превосходству во внешнеполитической сфере. После Имиа-Кардакского кризиса в январе 1996 года, впервые с момента подписания Лозаннского договора Турция начала оспаривать право собственности на острова, островки и скалы, специально не упомянутые в двусторонних и многосторонних соглашениях, таким образом, дополнив эгейский вопрос еще одним проблемой «серых зон».

Rafik Khachatryan, The exaltation of Aegean dispute in greek-turkish relations in the 1990's - The Aegean dispute formed in the previous decades continued to remain actual in the 1990s too, and created new and new prob-

lems. In the 1990s the Aegean dispute not only kept being unsolved, but it was also becoming more complicated as during the crisis of Imia-Kardak in January of 1996 when two countries faced to a real danger of war once more. The Aegean crisis in the 1996, though, in contrast to the previous Aegean crises in the 1976 and the 1987 wasn't connected to the struggle for the energy carrier material, it had its inner political reasons. The politician of two states especially Turkish often went to external political aggravations, trying to use them for their personal short-lived political profits. In the 1996 Aegean crisis it is important to mention the negative role of mass media. Besides all these we must not ignore the factors using to get advantages over each other in Greece-Turkey centuries-old antagonism and exterior political field. After crisis of Imia-Kardak in January of 1996 Turkey signing the treaty of Lausanne for the first time began to argue the belonging of islands, islets and rocks not special mentioned in two side and multilateral agreements and, therefore, the Aegean dispute was completed with one more "gray zone" problem.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Ա. Պաշտոնական փաստաթղթեր, կայքեր և արխիվային նյութեր

1. Greece and Turkey: Aegean Issues – Background and Recent Developments, CRS Report for Congress, 1997, https://www.everycrsreport.com/files/19970821_97-799_fafae64b4eb0fd47a3dca6e697546ff66311c8a3.pdf (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

Բ. Ուսումնասիրություններ

Բ.1 Անգլերեն

1. **Athanassopoulou E.**, Greek foreign policy and the Middle East: from possibility to fulfilment?, Byzantine and Modern Greek Studies, Vol. 34, No. 2, 2010, 219-236 p.

2. **Bahcheli T., Couloumbis T., Carley P.**, Greek-Turkish Relations and U.S. Foreign Policy: Cyprus, the Aegean, and Regional Stability, United States Institute of Peace, Washington, 1997, 56 p.

3. **Hale W.**, Turkish Foreign policy since 1774, 3rd edition, Routledge, London and New York, 2013, 360 p.

4. **Heraclides A.**, The Greek-Turkish Conflict in the Aegean: Imagined Enemies, Palgrave Macmillan, 2010, 288 p.

5. **Kalaycıoğlu E.**, Turkish Dynamics Bridge Across Troubled lands, Palgrave Macmillan, N. Y., 2005, 242 p.

6. **Moustakis F.**, The Greek-Turkish Relationship and NATO, FRANK CASS, London and Portland, 2003, 210 p.

7. Turkish Foreign Policy, 1919-2006: Facts and Analyses with Documents, Edited by **Baskın O.**, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2010, 968 p.

8. Turkish-Greek Relations: The Security Dilemma in the Aegean, Edited by **Aydın M.** and **Ifantis K.**, Routledge, London and New York, 2004, 352 p.

Բ.2 Թուրքերեն

1. **Berberakis S.**, Yunan adaları niçin silahlandırıldı? Ege'de aidiyeti belli olmayan adalar var mı? <https://tr.euronews.com/2020/09/03/ege-anlasmazliklar-yunan-adalar-nicin-silahlandirildi-gri-alanda-kalan-adalar-var-mi> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

2. **Çelikkol A. O., Karabel S.**, Türkiye-Yunanistan İlişkileri ve Denizden Kaynaklanan Uluslararası Sorunlar Bilge Strateji, Cilt 9, Sayı 16, Bahar 2017, 13-31 ss.

3. **Pazarcı H.**, Ege Sorunları Paneli Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, s. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, 167-215 ss.

4. **Şihmantepe A.**, Ege Denizi'nde Egemenliği Tartışmalı Ada, Adacık ve Kayalıklar Sorunu: Kardak Bunalımı, <http://www.turkishgreek.org/yayinlar/makaleler/makaleler-1/item/124-aegean-sea-disputed-areas> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

5. **Tayyar A.**, Ege Sorunları ve Türk-Yunan ilişkileri, 53-68 ss., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/36441> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

6. **Yılmaz M. E.**, Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Türk-Yunan İlişkileri ve Ege Sorunu, Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 5 (2), 2008, 27-44 ss.

7. **Yücel S.**, Ege'de Bitmeyen Sorunun Bir Unsuru Olarak Türk ve Yunan Karasuları e Ulusal Hava Sahaları, 83-102 ss., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/84523?fbclid=IwAR3zr35ekSsAwHm1zG2RxA6c36rquyoFcwm6hyU31csCKY9V1JC3NeBXI> (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

8. «Kardak krizi» belgesi, https://www.youtube.com/watch?v=_xi9B1nsCBQ (առցանց հասանելի է 25.11.2021)

Բ.3 Հայերեն

1. **Հովսեփյան Լ.**, Թուրքիայի պաշտպանական համակարգի արդիականացումը և անվտանգության ոլորտի բարեփոխումները, ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2014, 360 էջ

Բ.4 Ռուսերեն

1. **Козик К. А.**, Турецко-греческие отношения в 1990-е гг., Теория и практика общественного развития, Краснодар, 2012, N. 1, 202-205 с.

Ուղարկվել է խմբագրություն 03.02.2022թ.

Գրախոսվել է 25.10.2021թ.